

فرا تحلیل مطالعات دین‌داری و هویت ملی در ایران

اسدالله بابایی فرد*

حسن پیری**، محمد سلیمان‌نژاد***، محمد متی****

چکیده

گسترده‌گی و پراکندگی مطالعات با موضوع دین‌داری و هویت ملی ضرورت استفاده از روش فراتحلیل را مضاعف می‌کند. از این‌رو، هدف این مقاله تحلیل و ترکیب نتایج پژوهش‌های انجام‌شده در مورد دین‌داری و هویت ملی است. جامعه آماری این پژوهش را کلیه مقالات علمی و پژوهشی انجام‌شده در ایران در زمینه بررسی رابطه بین دین‌داری و هویت ملی از سال ۱۳۸۵ تا پایان سال ۱۳۹۵ تشکیل داده است. در کل، تعداد ۲۴ پژوهش یافت شد که برای نمونه‌گیری، ده پژوهش (که شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتند) به عنوان انتخاب نهایی برگزیده شدند. ابتدا، عدم سوگیری انتشار و ناهمگنی اندازه اثر مورد تأیید قرار گرفت. سپس، حساسیت اندازه اثر و ضریب اندازه اثر و نقش تعدیل‌گری جامعه آماری با به کارگیری نرم‌افزار CMA بررسی شد. یافته‌ها حکایت از ضریب تأثیر ۰/۴۸۳ دین‌داری بر هویت ملی دارد. همچنین با در نظر گرفتن متغیر تعدیل‌گر جامعه آماری، این ضریب برای دانش‌آموزان (نوجوانان) ۰/۴۹۷ و برای جوانان ۰/۴۶۲ ارزیابی شد. در کل نتایج نشان می‌دهد که دین‌داری به عنوان متغیر مستقل در هویت ملی به عنوان متغیر وابسته تأثیر متوسطی دارد؛ هرچند این میزان بین نوجوانان بیش‌تر از جوانان است.

کلیدواژه‌ها: دین‌داری، هویت ملی، جامعه آماری، اندازه اثر، فراتحلیل.

* دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه کاشان، babaiefardm@gmail.com

** دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان (نویسنده مسئول)، hpiri.1367@gmail.com

*** دانشجوی دکتری مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه کاشان، msdt59@yahoo.com

**** کارشناس ارشد مدیریت آموزشی، دانشگاه پیام نور تهران جنوب، menatimohamad@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۲۰

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

۱. مقدمه

فرایند هویت‌یابی یکی از مهم‌ترین نیازهای جامعه کنونی است. ضرورت بحث از هویت در این است که داشتن تعریفی از خود اولین قدم در ایفای نقش و از مقدمات انسان‌بودن است. از ابتدای ظهور بر کره خاکی، انسان مرتب از کیستی و چیستی خود پرسیده است (رجایی ۱۳۸۶: ۴۰). اهمیت و رواج فزاینده سازه هویت و مضامین مربوط به آن در دوره معاصر ناشی از واقعیتی است که دوران گذار (حرکت از جامعه سنتی به جامعه مدرن) نامیده می‌شود؛ دوره‌ای که موجب تغییرات شدید هویتی شده است. در جوامع سنتی، هویت اجتماعی افراد و گروه‌ها مبتنی بر ویژگی‌های انتسابی است؛ اما در جوامع مدرن، ویژگی‌ها و رفتارهای فردی که خود آن‌ها را کسب کرده‌اند مبنای هویت اجتماعی آنان به‌شمار می‌رود. از این رو در جامعه معاصر، جهت‌گیری جامعه‌شناسی فرهنگ توجه به اهمیت روزافزون ویژگی‌های اکتسابی در شکل‌دادن به هویت‌های اجتماعی است (جی دان ۱۳۸۵: ۱۱۳). هویت زمانی معنا می‌یابد که انسان با جامعه دیگر، طرز تفکرهای مختلف، و نقش‌های جدیدی مواجه شود که به‌عهده می‌گیرد. مادام که غیری در کار نباشد، انسان از ویژگی‌های خود آگاه نمی‌شود و هویت شکل نمی‌گیرد (مافی ۱۳۷۵: ۱۴). بنابراین، هویت معطوف به بازشناسی مرز میان «خودی» و «بیگانه» است که عمدتاً از طریق هم‌سنجی‌های اجتماعی و انفکاک میان درون گروه از برون گروه‌ها ممکن می‌شود. اهمیت تمایزها، ستیزها، و تنش‌های گروهی، حتی در شرایط نبود تضاد منافع، از این جنبه هویت ناشی می‌شود (گل محمدی ۱۳۸۶: ۲۲۴).

یکی از مهم‌ترین انواع هویت اجتماعی هویت ملی (national identity) است. امروزه، این مفهوم به قدری اهمیت یافته است که اندیشمندان هویت ملی را زیربنای تمامی انواع دیگر هویت‌ها می‌دانند. اهمیت مفهوم هویت ملی در مقایسه با سایر انواع هویت جمعی، در تأثیر بسیار آن بر حوزه‌های متفاوت زندگی (فرهنگ، اجتماع، سیاست، و حتی اقتصاد) در هر نظام اجتماعی است (احمدی ۱۳۸۲: ۱۰-۱۲). هویت ملی به‌لحاظ تاریخی و جامعه‌شناختی نیز از اهمیت فراوانی برخوردار است. از جهت تاریخی، این پدیده در فرایند زمان در جامعه شکل گرفته و از جریان‌های تاریخی ادوار مختلف و تغییر و تحولات آن‌ها تأثیر پذیرفته است. اهمیت هویت ملی از نظر جامعه‌شناختی به این لحاظ است که از عوامل مهم انسجام اجتماعی و وفاق ملی در هر جامعه‌ای تلقی می‌شود. هر اندازه یک ملت از هویت محکم‌تر و منسجم‌تری برخوردار باشد، به همان اندازه در تحکیم پایه‌های هم‌بستگی

و وفاق اجتماعی موفق‌تر خواهد بود (زاهد ۱۳۸۴: ۱۲۹-۱۳۰). هویت ملی مجموعه‌ای از خصایص و ارزش‌های مشترک ملت است که افراد آن از آن‌ها آگاهی یافته، از این طریق به یک‌دیگر احساس تعلق می‌کنند و باعث تمایزبخشی یک ملت از دیگران می‌شوند (Spieberger and Ungersbock 2005: 5). هویت ملی از منظر جامعه‌شناسی به‌مثابه نوعی احساس تعهد و تعلق عاطفی به مجموعه‌ای از مشترکات ملی جامعه است که موجب وحدت و انسجام می‌شود و ابعاد مختلف خرده فرهنگ ملی، دینی، جامعه‌ای، و انسانی دارد و ویژگی اصلی آن قابلیت انعطاف اجزا و بومی‌بودن ابعاد تشکیل‌دهنده آن است (رزازی فر ۱۳۷۹). هویت بر اثر تعاملات افراد با یک‌دیگر شکل می‌گیرد و بر این دو ویژگی شباهت و تمایز با دیگران است؛ بنابراین، همه هویت‌های انسانی از اجتماع ناشی می‌شود (Jenkins 2004: 5). از این رو، ساختار هویت سیال انعطاف‌پذیر، متغیر، و چندگانه بوده که از طریق تعاملات انسانی به وجود می‌آید.

دین در همه جهان و در کشور ما یکی از ارکان اساسی حیات اجتماعی محسوب می‌شود. دین مهم‌ترین عامل هم‌بستگی اجتماعی ملی در ایران (تاجیک ۱۳۸۴: ۲۹) و جهان بوده است. برخورداری از دین و تعالیم مذهبی مشترک، پای‌بندی و وفاداری به آن، اعتقاد و تمایل به مناسک و آیین‌های مذهبی فراگیر در فرایند شکل‌دهی به هویت ملی بسیار مؤثر است (مقیم و امینی ۱۳۹۱). دورکیم در کتاب *صور ابتدایی حیات دینی* «دین» را نظامی یگانه از اعتقادات و اعمال مربوط به امور مقدس جدا از امور غیرمقدس و ممنوع تعریف می‌کند. این اعتقادات و اعمال کسانی را که به آن‌ها باور دارند در مجتمعی اخلاقی به نام کلیسا (سازمان دینی) و مسجد متحد می‌کند (۱۳۹۳: ۶۳). دورکیم نتیجه می‌گیرد که «نیروی دینی» فقط احساسی است که به وسیله گروه به اعضا القا می‌شود، اما ناآگاهانه طرح‌ریزی شده و عینیت یافته است. دین‌داری وابستگی تام به دین دارد و فرد دین‌دار با درجات یا از جهات متفاوت می‌کوشد خود را با یک منبع فیض، که از نظر وی در دین متبلور است، هم‌ذات گرداند و بر این اساس، میزان و جهت هم‌ذات‌انگاری فرد با دین مورد نظر وی دین‌داری را روشن می‌سازد (گنجی و هلالی ستوده ۱۳۹۰: ۱۰۱). دین به‌عنوان یکی از ضروریات زندگی بشری، در ابعاد مختلف اعتقادی، رفتاری، و ساختاری قادر به تأثیرگذاری بر کنش سوژه‌های اجتماعی بوده، از نهادهای تولیدکننده نظم اجتماعی تلقی می‌گردد و خود در تعیین آرامش و امنیت هر جامعه، کار بسیار تعیین‌کننده‌ای برعهده دارد. مذهب می‌تواند در فراهم کردن احساس امید، صمیمیت، آرامش هیجانی، احساس راحتی، فرصت‌های شکوفایی، و مهار تکانه‌ها

مؤثر باشد (هاشمیان‌فر و دیگران ۱۳۹۲: ۵۸). بنابه دلایل متعدد تاریخی، مذهب، تدین، معنویت، و خداگرایی جزو ذاتی هویت ایران و ایرانیان بوده و دین در فرهنگ ایرانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و امکان تفکیک آن از سایر عناصر هویت ایرانی وجود ندارد (قادرزاده ۱۳۹۳: ۸۲).

در ایران، مطالعات زیادی در حوزه‌های مختلف دین‌داری و هویت ملی و ارتباط بین آن‌ها با رویکردهایی مختلف انجام شده که بعضاً به نتایج مشابه یا متناقض منجر شده است. همین امر اعتماد به این نتایج و ارتباط بین دین‌داری و هویت ملی را به پرسش کشیده است. بنابراین، باتوجه به گستردگی و پراکندگی زمانی و مکانی مطالعات در این حوزه، لزوم انجام فراتحلیلی منسجم برای نیل به تصویری جامع‌تر و نیل به نقایص و کاستی‌های این حوزه و ارائه تصویر و چشم‌انداز یک‌پارچه از یافته‌های علمی در این‌باره ضروری به‌نظر می‌رسد. باتوجه به دین‌داری اکثریت مردم ایران، سؤال اساسی پژوهش حاضر این است که بین دین‌داری و گرایش به هویت ملی چه رابطه‌ای وجود دارد؟ برای یافتن پاسخ با روش فراتحلیل، به مطالعه و بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع مطالعات دین‌داری و هویت ملی پرداخته شده است.

۲. چهارچوب نظری

در این بخش، نخست مفاهیم مربوط به دین‌داری به‌منزله متغیر مستقل و سپس مفاهیم مربوط به هویت ملی به‌منزله متغیر وابسته تشریح شده و درنهایت، رابطه بین دو مفهوم مذکور در قالب رویکردهای نظری بررسی شده است.

۱.۲ دین‌داری

دین‌داری پای‌بندی به دین و قبول باورهای آن دین خاص تعریف شده است. در این حالت، فرد دین‌دار کسی است که تعلق دینی، آگاهی دینی، و گرایش دینی داشته و مناسک دینی را به‌نحو مطلوب انجام می‌دهد. در مفهومی دیگر، دین‌داری به‌معنای داشتن اهتمام دینی است. به‌نحوی که نگرش، گرایش، و کنش‌های فرد تحت‌تأثیر آن قرار می‌گیرد. دین‌داری عبارت است از اطاعت از دین پذیرفته‌خویش، یعنی پای‌بندی به قواعد اعتقادی، اخلاقی، فقهی، و حقوقی که خداوند در اختیار بشر قرار داده است (طالبان ۱۳۸۰: ۱۰-۱۴).

تأملات متفکران در گذشته بیش‌تر معطوف به محتوای دین و سرگذشت تاریخی ادیان بوده است و کم‌تر به مباحثی چون دین‌داری و تغییرات آن (منوط به مطالعه در احوال فردی) پرداخته‌اند. دینی‌بودن عنوان عامی است که به فرد یا پدیده‌ای اطلاق می‌شود که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی باشد. تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی‌بودن فرد را در نگرش، گرایش، و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان شناسایی کرد. فرد متدین از یک‌سو، خود را ملزم به رعایت فرامین و توصیه‌های دینی می‌داند و از سوی دیگر، اهتمام و ممارست‌های دینی او را به انسانی متفاوت با دیگران بدل می‌سازد. بنابراین، به دو طریق یا با دو نشانه می‌توان او را از دیگران بازشناخت: یکی از طریق پای‌بندی و التزام دینی‌اش و دیگری پی‌آمدهای دین‌داری و آثار تدین در فکر، جان، و عمل فردی و اجتماعی او. پس دین‌داری، به بیان کلی، یعنی داشتن اهتمام دینی به نحوی که نگرش، گرایش، و کنش فرد را متأثر می‌سازد (شجاعی زند ۱۳۸۴: ۳۶). عقاید دینی و مذهبی در بازتعریف هویت جمعی و شکل‌گیری مجدد پیوندهای اجتماعی نقشی اساسی دارند و افراد از عناصر و سرمایه‌های فرهنگی و معنوی خود برای تحکیم هویت استفاده می‌کنند (Ivekovic 2002: 523). دین از جنبه‌های مختلف رفتاری، اعتقادی، و ساختاری بر کنش‌گری سوژه‌های اجتماعی تأثیرگذار است؛ بنابراین، دین‌داری به عامل بودن کنش‌گر در ابعاد عمل، باور، تجربه، و دانش فرد موردنظر مربوط می‌شود.

گلارک و استارک (Glock and Stark) ساختارهای دینی متعددی را تحت عناوین باور، عمل (مراسم مذهبی و عبادت)، تجربه، معارف، و نتایج و پی‌آمدهای دینی و تأثیرات روزانه آن نام برده‌اند. آن‌ها ویژگی‌های مرتبط با دین‌داری را حول پنج بعد زیر جمع‌بندی کرده‌اند:

۱. بعد اعتقادی (ideological) که دربرگیرنده باورهایی است که انتظار می‌رود فرد باتوجه‌به دین خاص خود به آن‌ها اعتقاد داشته باشد.
۲. بعد مناسکی (ritualistic) که عبارت است از آداب و رسوم و مراسمی که هر دین از پیروان خود انتظار دارد که آن‌ها را به‌جا آورند؛ نظیر عبادت، نماز، شرکت در آیین‌های مقدس خاص، روزه‌گرفتن، و ...
۳. بعد تجربی (experimental) یا عاطفی که ناظر به عواطف، تصورات، و احساسات پیروان یک دین به وجودی ربوبی هم‌چون خدا یا واقعیتی غایی و اقتداری متعالی است.
۴. بعد فکری (intellectual) یا دانش دینی که مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های بنیادی درمورد معتقدات هر دین است.

۵. بعد پی‌آمدی اعتقادی (consequential) یا آثار دینی که ناظر بر اثرات باورها، اعمال، تجارب، و دانش دینی بر زندگی روزانه، و به عبارت دیگر، تأثیر و انعکاس دینی در رفتارهای روزمره است (سراج‌زاده ۱۳۸۴: ۶۲-۶۶). ازدیدگاه اسمیت (Smit) دین دو کارکرد دارد: یکی تنظیم‌کننده و دیگری برانگیزاننده. تنظیم رفتار فردی برای خیر همگان یا به سخن دیگر، برای خیر گروه اهمیت دارد. دین همیشه این وظیفه تنظیم‌کننده را در تاریخ جوامع بشری برعهده داشته است. دین همین احساس اشتراک و وحدت اجتماعی را برمی‌انگیزاند. اسمیت با نظر کسانی که دین را برخاسته از درون فرد می‌دانند مخالف بود و به گفته او، کارکرد دین تحکیم گروه است (همیلتون ۱۳۷۷: ۱۷۱).

۲.۲ هویت ملی

هویت ملی به مشخصات و ویژگی‌هایی گفته می‌شود که جامعه‌ای را از جوامع دیگر متمایز کند و در جامعه نوعی انسجام کلی ایجاد کند. از نظر علوم اجتماعی، زبان، دین، و آداب و سنن مشترک عناصر اصلی هویت ملی را تشکیل می‌دهند (رزازی فر ۱۳۷۹: ۱۰۶). برپایه تئوری هویت اجتماعی، مردم خودشان را براساس جنبه‌های شخصی و اجتماعی تعریف می‌کنند. هویت شخصی جنبه‌های متمایز فردی، مانند صفات و توانایی‌ها را نشان می‌دهد و هویت اجتماعی به درک افراد در عضویت در گروه انسانی اشاره دارد (Tajfel 1982). اگرچه هویت معمولاً در نگرش‌ها و احساسات فرد نمود می‌یابد، بستر شکل‌گیری آن زندگی جمعی است. هویت اجتماعی نمودیافته در شخصیت است و جدا از دنیای اجتماعی دیگر افراد معنایی ندارد (نیازی و دیگران ۱۳۹۰: ۵۷). شکل‌گیری یک هویت منسجم و پایدار و دست‌یابی به تعریفی منسجم از خود مهم‌ترین جنبه رشد روانی و اجتماعی است و جست‌وجوی هویت تلاش در جهت برقراری ارتباط صحیح فرد و جامعه به عنوان یک کل است. بنابراین، جست‌وجوی منابع هویت‌بخش و هم‌بستگی‌ساز، ایجاد احساس تعلق، تعهد، و وفاداری به اجتماع ضرورتی انکارناپذیر است (حیدری ۱۳۹۶: ۴). هویت شرط لازم برای زندگی اجتماعی است و بدون چهارچوبی برای تعیین هویت اجتماعی، انسان‌ها نمی‌توانند به صورتی معنادار و پایدار با یکدیگر ارتباط برقرار کنند. در واقع، بدون هویت اجتماعی جامعه‌ای وجود نخواهد داشت (گل‌محمدی ۱۳۸۶: ۲۲۴). بنابراین، سرچشمه هویت ملی مناسبات اجتماعی جامعه بوده و نقش اساسی هویت ملی ایجاد تمایزبخشی و هم‌گرایی اجتماعی بر مبنای دیگر پدیده‌های اجتماعی مانند دین، فرهنگ، و ... است.

۳.۲ دین‌داری و هویت ملی

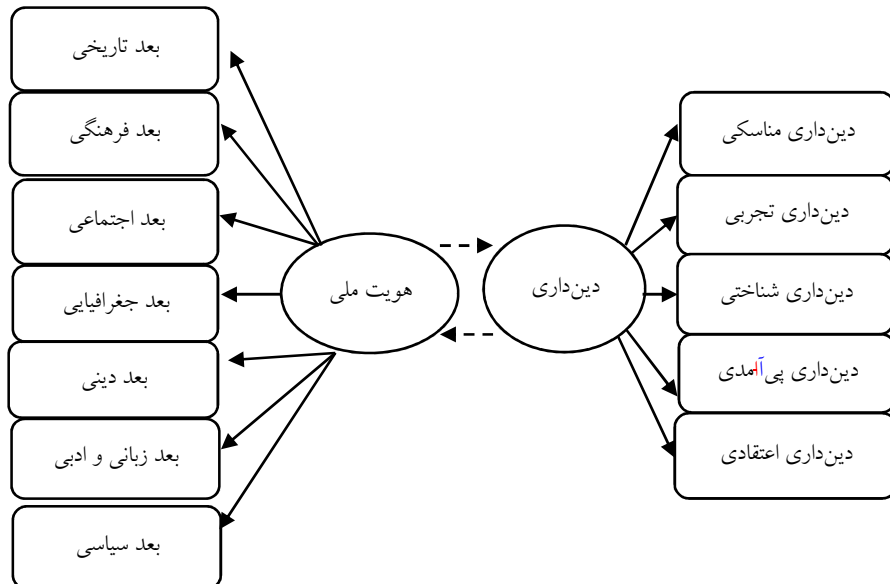
ارتباط دین‌داری و هویت ملی رابطه‌ای تعاملی و دوسویه است؛ همان‌گونه که محیط اجتماعی و فرهنگی بر دین تأثیر می‌گذارد، دین نیز بر محیط اجتماعی و فرهنگی تأثیر دارد. دین عاملی نیرومند در تعیین پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی است، به نهادها شکل می‌دهد، بر ارزش‌ها تأثیر می‌گذارد، و روابط را زیر نفوذ خود می‌گیرد (زاگرنمن ۱۳۸۴: ۱۷۵). اصولاً، افراد با دو نوع هویت دینی مواجه می‌شوند: هویت دینی فردی که در آن فرد فقط به اعمال و مناسک دینی توجه بیشتری دارد و هویت جمعی که در آن برای فرد اجتماع دینی نیز اهمیت دارد. اجتماع دینی بر اساس مجموعه روابط اجتماعی الگودار و نهادینه بنا نهاده شده که مجموعه مشخصی از اعتقادات و اعمال مشترک را در بر می‌گیرد و دل‌بستگی و تعهد اخلاقی آحاد را به اجتماع تضمین می‌کند (شمشیری ۱۳۸۷: ۶۰). دورکیم کارکردی اخلاقی برای دین در حوزه اجتماعی قائل است و اعتقاد دارد در جامعه‌ای که فرهنگی مشترک و نیرومند پیرامون اعتقادات عمومی وجود دارد، هم‌بستگی اجتماعی، استحکام، و نظم اجتماعی عینیت بیشتری خواهد یافت و این امر عاملی می‌شود تا نظام اخلاقی و نظام اعتقادی مجموعه‌ای از ارزش‌ها و هنجارهای مشترک را به مردم هدیه کند و در پرتو آن نظام اجتماعی برقرار بماند (صدیقی اورعی ۱۳۸۴: ۱۴۹). دورکیم دین را واقعیت اجتماعی جامعه می‌داند و معتقد است همان مقامی که خدا نسبت به مؤمنان داراست جامعه نسبت به اعضایش دارد. دورکیم معتقد است دین نه یک توهم و نه یک چیز اساساً ساختگی است (۱۳۹۳: ۲۸۷)، بلکه در سنت دورکیمی، دین همان نیروی جمعی جامعه بر افراد است. دین نظامی از اعمال و ایده‌هاست که افراد از طریق آن، جامعه را برای خودشان بازنمایی می‌کنند و روابط مبهم و درضمن صمیمانه‌شان را با جامعه از این طریق بیان و بازسازی می‌کنند. الیاده (Eliade) پنج بعد را در ادیان بازشناسی کرده است که عبارت‌اند از: نمادها، رستگاری، شعائر، مناسک، مکان‌ها و اشیای مقدس، و تجربه دینی (۱۳۷۵: ج ۱، ۷۳-۷۶).

گیدنز (Giddens) به پدیده هویت در جامعه جدید توجه کرده است. او در کتاب *تجدد و تشخیص هویت*، هویت را تعریف کرده و فرایند تشکیل آن را مطرح کرده است. از نظر گیدنز، هویت شخصی شکل‌دهنده مسیری است که آدمی باید آن را طی جریان زندگی و از لابه‌لای قرارگاه‌های نمادین *تجدد* بییاید (۱۳۷۸: ۳۲). اساس نظریه تاجفل توجه به جنبه‌هایی از هویت است که از عضویت گروهی ناشی می‌شود. هویت در این نظریه

بر اساس احساس تعلق تعریف می‌شود؛ بدین معنی که فرد به آن‌هایی که تعلق دارد به‌عنوان درون‌گروه و مقوله مثبت و آن‌هایی را که به آن‌ها متعلق نیست با عنوان برون‌گروه می‌شناسد. طبق تعریف این محققان، هویت اجتماعی برداشت افراد از خود است که از عضویت ادراک‌شده در گروه‌های اجتماعی ناشی می‌شود. تاجفل بین هویت اجتماعی و عضویت گروهی ارتباط برقرار می‌کند و عضویت گروهی را شامل سه عنصر می‌داند: الف) عنصر معرفتی یا شناختی که به میزان آگاهی شخص به متعلق بودن در یک گروه برمی‌گردد؛ ب) عنصر ارزشی که شامل محاسباتی می‌شود که فرد درباره پی‌آمدهای مثبت یا منفی عضویت گروهی دارد؛ ج) عنصر عاطفی و احساسی که به میزان احساسات به یک گروه و نیز افراد دیگری اشاره دارد که رابطه ویژه‌ای با آن گروه دارند. بر همین مبنا هویت اجتماعی عبارت است از: برداشت یک فرد از خود به‌نسبت شناخت و آگاهی از عضویت در یک گروه به‌هم‌راه بعد ارزشی و احساسی مرتبط با آن عضویت. به‌نظر وی، اجتماع از افرادی تشکیل شده است که با هم بر اساس پایگاه و قدرتشان رابطه دارند و ساختار این ارتباط گروهی برای شکل‌بندی هویت مهم است (تاجفل ۱۹۸۲: ۶۳). کاستلز (Castels) سعی می‌کند مفهوم «هویت» را از مفهوم «نقش»، که گاهی به یک معنا در نظر گرفته می‌شوند، متمایز کند. نقش در دیدگاه وی بر مبنای هنجارهای نهادها و سازمان‌های جامعه تعریف می‌شود؛ درحالی‌که هویت ساخته خود کنش‌گران و درونی‌شده به‌وسیله آنان است. ممکن است هویت‌ها از نهادهای مسلط نیز ناشی شوند، اما حتی در این صورت نیز فقط هنگامی هویت خواهند بود که کنش‌گران اجتماعی آن‌ها را درونی کنند و معنای آن را در حول این درونی‌سازی بیافرینند. مسلم است که گاهی خود تعریف‌ها نیز با نقش‌های اجتماعی مطابقت دارد، اما «هویت» در مقایسه با «نقش»، منبع معنایی نیرومندتری است؛ زیرا دربرگیرنده فرایندهای ساختن خویش و فردیت‌یافتن است. به‌بیان ساده، هویت سازمان‌دهنده معناست، ولی نقش سازمان‌دهنده کارکردها (فونکسیون‌ها) است. معنا نیز از نظر وی، یکی شدن نمادین کنش‌گر اجتماعی با مقصد و هدف کنش است (کاستلز ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۳). فوکو (Foucault) در صدد نشان‌دادن این نکته است که چگونه غیر و من منفرد در «ما»ی جامعه پنهان می‌شود. به‌نظر او مسئله تفاوت نیست، بلکه سلسله‌مراتب است؛ زیرا غیر کسی نیست که ما توسط او خود را می‌شناسیم، بلکه غیر کسی است که ما برحسب او درمی‌یابیم که فروتر یا فراتریم. فوکو هویت را تمایز نقاب‌ها می‌داند و معتقد است غیریت یعنی بیگانه‌ای که جزو جمعی نباشد و از آن طرد شود. در واقع تعیین غیریت یعنی هویت، وقتی ما غیر را

می‌شناسیم، هویت خودمان را شناخته‌ایم. به نظر برگر و لاکمن (Berger and Luckman)، هویت یکی از اجزای اصیل واقعیت ذهنی است و مانند هرگونه واقعیت ذهنی، در رابطه و دیالکتیکی با جامعه قرار دارد. هویت بر اثر فرایندهای اجتماعی تشکیل می‌شود، سپس از متبلور شدن باقی می‌ماند، تغییر می‌کند یا حتی در نتیجه روابط اجتماعی از نو تشکیل می‌گردد. فرایندهای اجتماعی، که هم در تشکیل هویت و هم در حفظ هویت دخیل‌اند بر حسب ساختارهای اجتماعی تغییر می‌یابند، به علاوه، انسان به هویتی علاقه‌مند است که از سوی دیگران تأیید شود (برگر ۱۳۷۵: ۲۳۶-۲۴۰). در روایت پسامدرنیته، هویت چندین وجه و جنبه گوناگون دارد و در پیوند با فرهنگ، اجتماع، زبان، سنت، مذهب، ایدئولوژی، سیاست، و ... مورد مطالعه قرار می‌گیرد. اما به‌طور کلی می‌توان گفت که همه چیز بر گرد این محور اصلی می‌گردد که خویشتن در پایه و اساس اجتماعی است (قره‌باغی ۱۳۸۰: ۲۷۲).

پدیده‌هایی مانند دین مشترک، زبان مشترک، سلسله‌خاطرات سیاسی و تاریخی مشترک، سرزمین سیاسی مشترک، آداب و سنن و ادبیات و هنرهای مشترک، و ... مجموعه‌ای از همه این مفاهیم شناس‌نامه‌ای ملی پدیدار می‌کنند که هویت ملی یک گروه انسانی یا یک ملت را واقعیت می‌بخشد (حقیقتیان و دیگران ۱۳۹۰). هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجادکننده همگنی و هم‌بستگی اجتماعی در سطح جوامع است که طی فرایندی با ایجاد تعلق خاطر به دین و مذهب در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل‌گیری هویت جمعی دارد و به‌عبارتی، عملیات تشابه‌سازی و تمایزبخشی را انجام می‌دهد (کلانتری و دیگران ۱۳۸۸: ۷۳). بنابراین، آموزه‌ها و مناسک دینی یکی از متغیرهای اساسی و تعیین‌کننده در سامان‌دادن به هویت ملی جوامع به‌شمار می‌روند؛ به‌عنوان مثال، دین اسلام ضمن ایجاد تشابه دینی در بین افراد جامعه ایران، تاحدودی زمینه شکل‌گیری هویت ملی در بستر جامعه ایرانی را فراهم کرده است. بنابراین، مذهب نقش مهمی در ایجاد تحکیم وحدت ایران داشته است و بخش عمده‌ای از هویت ملی ریشه در دین داشته، از این مجرا تعریف و مشخص می‌شود. ارزیابی دقیق‌تر پیوند بین دین‌داری و هویت ملی مستلزم استفاده از دیدگاه‌های اندیشمندان در این دو حوزه است. بنابراین، در تعیین چهارچوب نظری دین‌داری و هویت ملی نمی‌توان فقط یک دیدگاه خاص انتخاب کرد. به همین دلیل، چهارچوب نظری پژوهش حاضر تلفیقی از نظریه‌های اندیشمندانی است که دیدگاه‌های آن‌ها ذکر شد.

شکل ۱. مدل نظری تحقیق

۳. روش تحقیق

مطالعه و مقایسه پژوهش‌هایی که در گذشته انجام شده است به سایر محققان کمک می‌کند تا با در دست داشتن اطلاعات کلی و دقیق، مسیر تکامل یافته‌تر و دقیق‌تری را به منظور شناسایی خلأ پژوهشی و اقدامات لازم برای برطرف کردن آن انجام دهند. در این پژوهش، از روش فراتحلیل کمی استفاده شده است. این روش یافته‌های پژوهش‌های دیگر را به صورت کمی ثبت و آن‌ها را برای استفاده از روش‌های آماری آماده می‌کند تا از این طریق، به نتایج یک‌دستی برسد. آنچه محقق در فراتحلیل انجام می‌دهد صرفاً جمع‌بندی‌ای کمی و تحلیلی ذهنی نیست، بلکه هم تجمیع داده‌ها و هم تحلیل نتایج و هم ترکیب عناصر گوناگون است (سیاه‌پوش ۱۳۸۷: ۱۰۳). جامعه آماری این پژوهش را کلیه تحقیقات علمی و پژوهشی انجام شده در ایران در زمینه بررسی رابطه بین دین‌داری و هویت ملی از سال ۱۳۹۰ تا پایان سال ۱۳۹۵ تشکیل داده است که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پایگاه مجلات تخصصی نور، پایگاه اطلاعات نشریات کشور، پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران، و ... نمایه شده باشند. در واقع، معیارهای درون‌گنجی این مقاله عبارت‌اند از: ۱. پژوهش در ایران انجام شده باشد؛ ۲. در پژوهش مربوطه، دین‌داری به‌عنوان متغیر مستقل و هویت ملی به‌عنوان متغیر وابسته به‌کار رفته باشد؛ ۳. پژوهش‌های

مورد بررسی اطلاعات مربوط به ضریب هم‌بستگی و سطح معناداری را داشته باشند؛ ۴. حجم نمونه در پژوهش‌ها مشخص شده باشد؛ ۵. درجه علمی پژوهش‌های مورد بررسی علمی - پژوهشی یا علمی - ترویجی باشد. در کل، تعداد ۲۴ پژوهش یافت شد که از میان آن‌ها، ده پژوهش، که شرایط و ملاک‌های انتخاب را داشتند، به‌عنوان انتخاب نهایی برگزیده شدند. سپس هریک از مطالعات کدبندی و در نرم‌افزار CMA وارد شدند. روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (z) و برآورد اندازه اثر مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها نیز ابتدا به کمک نمودار قیفی و روش هم‌بستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمنی از خطا به بررسی خطای انتشار و با آزمون Q به بررسی ناهم‌گونی مطالعات پرداخته شد. سپس، مدل اثرات تصادفی برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر استفاده شد. در جدول زیر، برآورد اثر تفکیکی براساس یک مقیاس مشترک، اثرات ترکیبی ثابت، و تصادفی کلی مشخص شده است.

جدول ۱. اطلاعات کلی پژوهش‌های مورد بررسی

ردیف	عنوان پژوهش	پژوهش‌گر / پژوهش‌گران	جامعه آماری	حجم نمونه	روش نمونه‌گیری	سال چاپ	محل چاپ
۱	بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی دانش‌آموزان متوسطه شهر کرج	احمد جعفری، مرجان یزدانی، مجید قبادی	دانش‌آموزان متوسطه دختر و پسر شهر کرج	۴۰۰ نفر	خوشه‌ای چندمرحله‌ای	۱۳۹۳	فصل نامه مطالعات ملی
۲	بررسی نگرش جوانان یزدی به مؤلفه‌های هویت ملی و عوامل مؤثر بر آن	اعظم مقیمی، مجید امینی	جوانان ۱۸ تا ۳۰ سال یزدی	۳۷۸ نفر	تصادفی مطبق	۱۳۹۱	فصل نامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان
۳	دین‌داری و نگرش به هویت ملی در میان نوجوانان شهرهای بانه و قروه	مجید موحد، رزگار صالحی	کلیه نوجوانان (۱۴-۱۸) ساکن شهر بانه و قروه	۵۹۸	مطبق خوشه‌ای	۱۳۹۲	مطالعات جامعه‌شناختی جوانان
۴	عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان شهر اهواز	مجید موحد، فرزانه کاووسی	کلیه دانش‌آموزان مقطع نظری دبیرستان‌های شهر اهواز	۶۰۰	طبقه‌بندی شده سهمیه‌ای	۱۳۹۰	مطالعات ملی

ردیف	عنوان پژوهش	پژوهش‌گر / پژوهش‌گران	جامعه آماری	حجم نمونه	روش نمونه‌گیری	سال چاپ	محل چاپ
۵	بررسی جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی فرهنگی مؤثر - بر هویت ملی	اسفندیار غفاری‌نسب، سیدابراهیم مساوات، محمدعلی قاسمی‌نژاد، احمدی علایی	همه افراد ۱۵ سال به بالای شهر اقلید	۴۰۰	تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای	۱۳۹۵	مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی
۶	بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع	ابراهیم پاشا، محمدهادی فلاح‌زاده	متولدین تا ۱۳۵۷ تا ۱۳۷۳ (بین ۱۵ تا ۳۰ سال)	۸۱۱	تصادفی ساده و سیستماتیک	۱۳۹۱	مطالعات ملی
۷	بررسی عوامل اجتماعی - فرهنگی مرتبط با هویت ملی جوانان نظامی	اسلام آقاپور	جوانان نظامی در شهر تهران	۴۰۰ نفر	تصادفی سیستماتیک	۱۳۹۱	فصل‌نامه مطالعات ملی
۸	بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دین‌داری	مجید موحد، آرمان حیدری، سیدفخرالدین بهجتی	دانش‌آموزان متوسطه در یاسوج در سال تحصیلی ۱۳۸۹	۳۸۰	خوشه‌ای چندمرحله‌ای تصادفی	۱۳۹۲	جامعه‌شناسی کاربردی
۹	آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی	امید قادرزاده	دانش‌آموزان مقطع متوسط شهر بانه در سال ۱۳۹۱-۱۳۹۲ (۴۴۶۲)	۳۵۳	خوشه‌ای متناسب و چندمرحله‌ای	۱۳۹۳	مطالعات ملی
۱۰	مطالعات پیمایشی عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی جوانان	امید قادرزاده، هیرش قادرزاده	دانش‌آموزان متوسطه نوجوانان شهر بانه	۴۸۰	خوشه‌ای متناسب و چندمرحله‌ای	۱۳۹۳	فصل‌نامه علوم اجتماعی

در جدول ۱، اطلاعات کلی شامل عنوان پژوهش، پژوهش‌گر / پژوهش‌گران، جامعه آماری، حجم نمونه، روش نمونه‌گیری، سال چاپ، و محل چاپ آمده است.

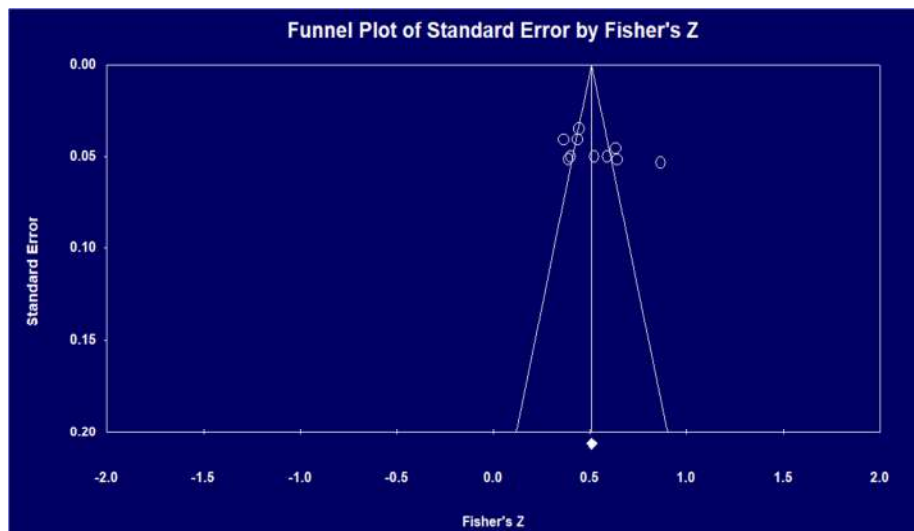
جدول ۲. خلاصه اطلاعات فراتحلیل پژوهش‌های نمونه

ردیف	محقق	سال	اندازه اثر	حد پایین	حد بالا	Z-Value	P-Value
۱	جعفری، یزدانی، و قبادی	۱۳۹۲	۰/۵۳۰	۰/۴۵۶	۰/۵۹۷	۱۱/۷۵۹	۰/۰۰۰
۲	مقیمي و امینی	۱۳۹۱	۰/۵۶۶	۰/۴۹۳	۰/۶۳۱	۱۲/۴۲۵	۰/۰۰۰
۳	موحد و صالحی	۱۳۹۲	۰/۴۱۰	۰/۳۴۱	۰/۴۷۵	۱۰/۶۲۶	۰/۰۰۰
۴	موحد و کاووسی	۱۳۹۰	۰/۳۵۰	۰/۲۷۸	۰/۴۱۸	۸/۹۲۹	۰/۰۰۰
۵	غفاری‌نسب، مساوات، قاسمی‌نژاد، و علایی	۱۳۹۵	۰/۴۸۰	۰/۴۰۱	۰/۵۵۲	۱۰/۴۲۰	۰/۰۰۰
۶	پاشا و فلاح‌زاده	۱۳۹۱	۰/۴۱۷	۰/۳۵۸	۰/۴۷۲	۱۲/۶۲۲	۰/۰۰۰
۷	آقاپور	۱۳۹۱	۰/۳۸۰	۰/۲۹۳	۰/۴۶۱	۷/۹۷۱	۰/۰۰۰
۸	موحد، حیدری، و بهجتی	۱۳۹۲	۰/۳۷۰	۰/۲۸۰	۰/۴۵۴	۷/۵۴۲	۰/۰۰۰
۹	قادرزاده	۱۳۹۳	۰/۶۹۹	۰/۶۴۱	۰/۷۴۹	۱۶/۷۸۹	۰/۰۰۰
۱۰	قادرزاده و قادرزاده	۱۳۹۳	۰/۵۶۰	۰/۴۹۵	۰/۶۱۹	۱۳/۸۲۱	۰/۰۰۰
اثرات	ترکیبی ثابت		۰/۴۶۹	۰/۴۴۷	۰/۴۹۱	۳۵/۱۶۵	۰/۰۰۰
اثرات	ترکیبی تصادفی		۰/۴۸۳	۰/۴۱۱	۰/۵۴۹	۱۱/۴۱۱	۰/۰۰۰

باتوجه به جدول ۲، همه مطالعات بررسی شده، ارتباط بین دین‌داری و هویت ملی معنادار بوده، و بیش‌ترین مقدار آن مربوط به پژوهش قادرزاده (۱۳۹۳) با اندازه اثر ۰/۶۹۹ و کم‌ترین مقدار آن مربوط به پژوهش موحد و کاووسی (۱۳۹۰) با اندازه اثر ۰/۳۵۰ است. همچنین اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی در سطح ۱ درصد معنادارند.

۱.۳ خطای انتشار یا سوگیری انتشار

در مطالعات فراتحلیل، ابتدا باید خطای انتشار یا سوگیری انتشار بررسی شود. به عبارت دیگر، به دنبال این موضوع هستیم که آیا محقق به اطلاعات تمامی تحقیقات دسترسی داشته است یا خیر؛ چراکه عمدتاً اطلاعات برخی از تحقیقات، بنابر دلایلی، در دسترس محقق نیست. در صورتی که این موضوع تأیید شود، نتایج فراتحلیل زیر سؤال می‌رود. فراتحلیلی‌هایی معتبرند که سوگیری انتشار نداشته باشند؛ به همین منظور، از نمودار کیفی و هم‌بستگی بگ و مزومدار استفاده شده است.

شکل ۲. نمودار کیفی مبتنی بر خطای انتشار

با استناد به نمودار کیفی می‌توان گفت که اگر پراکنش نقاط در زیر قیف دیده شود، سوگیری انتشار وجود ندارد. بنابراین، بیش‌تر مطالعات موردبررسی زیر قیف دیده می‌شوند که نشان‌دهنده عدم خطای انتشارند. هم‌چنین برای اطمینان بیش‌تر از عدم خطای انتشار از آزمون هم‌بستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار استفاده شده که در جدول پایین آمده است.

جدول ۳. نتایج حاصل از بررسی روش هم‌بستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار

P-Value	Z-Value	مقدار ضریب کندال (tau)	شاخص آماری
۰/۱۷۹	۱/۳۴۱	۰/۳۳۳	

در صورتی که سطح معناداری آزمون بگ و مزومدار بزرگ‌تر از ۰/۰۵ باشد، می‌توان گفت سوگیری انتشار وجود ندارد. با توجه به جدول ۳، سطح معناداری این آزمون ۰/۱۷۹ است که فرض عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود.

۲.۳ بررسی مفروضه همگنی مطالعات

به منظور بررسی همگنی مطالعات انجام شده از آزمون Q استفاده شده است.

جدول ۴. نتایج حاصل از آزمون Q

شاخص آماری نتایج	مقدار آزمون Q	درجه آزادی	سطح معناداری P-Value	(I ²)I-Square5
	۹۰/۱۵۳	۹	۰/۰۰۰	۹۰/۰۱۷

نتایج آزمون نشان می‌دهد که $Q=90.153$ و $p=0.000$ است. با توجه به این که P-Value کوچک‌تر از ۰/۰۵ به معنای تأیید فرض یک است، فرض یک پذیرفته می‌شود که دال بر تأیید ناهمگنی مطالعات است. به عبارت دیگر، معنادار بودن شاخص Q نشان‌دهنده وجود ناهمگنی در پژوهش‌های مورد بررسی است. اما این شاخص به افزایش تعداد اندازه اثر حساس است و با افزایش تعداد اثر، توان آن برای رد همگنی بالا می‌رود؛ بنابراین، از شاخص I^2 استفاده شده است. هرچه مقدار این ضریب به ۱۰۰ نزدیک باشد، ناهمگنی زیاد و هرچه کم‌تر باشد، ناهمگنی ضعیف‌تر می‌شود. نتایج حاصل از I^2 نشان می‌دهد که ۹۰/۰۱۷ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آن‌ها مربوط است. بنابراین، تفسیر آن‌ها با مدل اثرات ثابت قابل قبول نیست و باید از مدل اثرات تصادفی استفاده کرد. به عبارت دیگر، نتایج این آزمون نشان‌دهنده این نکته است که رابطه بین دین‌داری و هویت ملی به شدت به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصات مطالعات متفاوت است و در این وضعیت، باید از متغیرهای تعدیل‌گر برای نشان‌دهنده واریانس و دلیل این تفاوت‌ها استفاده شود.

۳.۳ حساسیت اندازه اثر

حساسیت اندازه اثر برای نشان دادن اندازه اثر در صورت حذف تک‌تک مطالعات است. بنابراین، مقدار اندازه اثر تحقیق نسبت به حذف هریک از مقالات تفاوت زیادی نمی‌کند، لذا واکاوی دوباره پژوهش‌ها هیچ ضرورتی ندارد.

۴.۳ ضریب اندازه اثر

باتوجه به توضیحات ذکر شده، باید از مدل اثرات تصادفی به منظور ترکیب نتایج برای گزارش اندازه اثر استفاده شود. در جدول ۵، اندازه اثر مطالعات انجام شده در مدل اثرات تصادفی ارائه شده است.

جدول ۵. اندازه اثر مطالعات رابطه بین دین داری و هویت ملی

رابطه بین دین داری و هویت ملی	تعداد مطالعات	اندازه اثر (r)	حد پایین	حد بالا	Z-Value	P-Value
	۱۰	۰/۴۸۳	۰/۴۱۱	۰/۵۴۹	۱۱/۴۱۱	.۰۰۰

جدول ۵ نشان می دهد که میانگین اندازه اثر دین داری بر هویت ملی ۰/۴۸۳ است. برای تفسیر رابطه بین دین داری و هویت ملی از نظام تفسیری کوهن استفاده شده است.

جدول ۶. نظام تفسیر اندازه کوهن

اندازه اثر	r
پایین	۰/۱ تا ۰/۲۹
متوسط	۰/۳ تا ۰/۴۹
بالا	۰/۵ تا ۱

باتوجه به جدول ۵، نظام تفسیری کوهن نشان می دهد که رابطه بین دین داری و هویت ملی در حد متوسط است؛ به عبارت دیگر، دین داری اثر قوی بر هویت ملی دارد.

۵.۳ متغیر تعدیل گر جامعه آماری

باتوجه به این که فرض ناهمگنی مطالعات پذیرفته شد و به همین خاطر مدل اثرات تصادفی ملاک تفسیر اندازه اثر قرار گرفت، حال باید مشخص شود که چرا نتایج پژوهش ناهمگن است. تلاش محقق برای پاسخ به این سؤال از طریق شناخت متغیر تعدیل گر، یعنی «جامعه آماری»، حاصل می شود.

جدول ۷. نتایج حاصل از بررسی متغیر تعدیل گر جامعه آماری

جامعه آماری	تعداد اندازه اثر	اندازه اثر ترکیبی تصادفی	Z-Value	P-Value
دانش آموزان متوسطه (نوجوانان)	۶	۰/۴۹۷	۷/۴۰۳	۰/۰۰۰
جوانان	۴	۰/۴۶۲	۱۰/۰۲۳	۰/۰۰۰
کل	۱۰	۰/۴۷۳	۱۲/۴۵۰	۰/۰۰۰

جدول ۷ نشان می‌دهد که اندازه اثر تصادفی بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه یا نوجوانان ۰/۴۹۷ و بین جوانان هجده‌ساله به بالا ۰/۴۶۲ و در هر دو گروه معنادار است، یعنی دین‌داری در هر دو گروه بر هویت ملی اثر می‌گذارد؛ به همین دلیل می‌توان گفت که «جامعه آماری» متغیر تعدیل‌گر است. هم‌چنین اندازه اثر کل برای هر دو گروه ۰/۴۷۳ است، یعنی هویت ملی نوجوانان بیش‌تر از جوانان متأثر از دین‌داری است. به عبارت دیگر، دین‌داری نوجوانان بیش‌تر از جوانان بر هویت ملی تأثیر می‌گذارد.

۴. نتیجه‌گیری

در دوران معاصر، مسئله دین بیش از هر عصری ذهن انسان را به خود مشغول داشته است. دین، به‌عنوان یکی از ضروریات زندگی بشری، در ابعاد مختلف اعتقادی، رفتاری، و ساختاری قادر به تأثیرگذاری بر کنش سوزده‌های اجتماعی بوده، از نهادهای تولیدکننده نظم اجتماعی تلقی می‌گردد، و خود در تعیین آرامش و امنیت هر جامعه کارویژه تعیین‌کننده‌ای برعهده دارد. مذهب می‌تواند در ایجاد احساس امید، صمیمیت، آرامش هیجانی، احساس راحتی، فرصت‌های شکوفایی، و مهارت‌ها مؤثر باشد (هاشمیان‌فر و دیگران ۱۳۹۲: ۵۸). حضور انسان در شاهراه‌های اطلاعاتی و دسترسی او به امکانات جامعه اطلاعاتی دین را با دشواری و چالش‌های عمده‌ای روبه‌رو کرده است. بنابراین، آنچه به چشم می‌خورد فرایند آرام و پیوسته انتقال دین و هویت از نسلی به نسل دیگر نیست، بلکه در دنیای کنونی، بیش‌تر شاهد بحران‌های دینی و هویتی و به همان نسبت بازسازی‌های دینی و هویتی هستیم. هویت ملی از مهم‌ترین انواع هویت اجتماعی است. امروزه، این مفهوم به قدری اهمیت یافته است که اندیشمندان هویت ملی را زیربنای تمامی انواع دیگر هویت‌ها می‌دانند. وحدت بین تمامی افراد یک ملت بهترین زمینه‌ساز بروز هویت ملی است؛ زیرا ارزش‌ها، افتخارها، و ویژگی‌های برجسته یک ملت زمانی تبلور می‌یابد که وحدت کامل بین اقشار و احاد آن جامعه تحقق یابد. بدیهی است که از پی‌آمدهای تکوین دین‌داری و هویت ملی احساس تعهد و مسئولیت در قبال ارزش‌ها و باورهای آن جامعه است. دین، که به مجموعه پیچیده‌ای از وحی، آموزه، کلام، فلسفه، عرفان، و اخلاق گفته می‌شود، همواره با فرهنگ ایرانی همراه بوده است و دوره‌ای در تاریخ ایران وجود ندارد که جامعه بی‌دین شده باشد. به دلیل اهمیت این موضوع، تحقیقات زیادی درباره دین‌داری و هویت ملی انجام شده است. در این پژوهش، که به صورت فراتحلیل انجام یافت، تحقیقاتی مبنای کار قرار

گرفت که به ارتباط بین دین‌داری و هویت ملی پرداخته بودند. درکل، تعداد ۲۴ پژوهش یافت و برای نمونه‌گیری ده پژوهش برگزیده شد. سپس، هریک از مطالعات کدبندی و در نرم‌افزار CMA وارد شدند. روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص (r) و برآورد اندازه اثر مورداستفاده قرار می‌گیرد. برای تحلیل استنباطی داده‌ها نیز ابتدا به کمک نمودار کیفی و روش هم‌بستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمنی از خطا به بررسی خطای انتشار پرداخته شد. بیش‌تر مطالعات موردبررسی زیر کیف دیده می‌شوند که نشان‌دهنده عدم خطای انتشار است. همچنین، سطح معناداری آزمون بگ و مزومدار ۰/۱۷۹ است که فرض عدم سوگیری انتشار تأیید می‌شود. نتایج حاصل از I^2 هم نشان داد که ۹۰/۰۱۷ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی آن‌ها مربوط است. سپس در بررسی فرض همگنی ده پژوهش موردنظر، آزمون Q با اطمینان ۰/۹۹ فرضیه صفر مبنی بر همگنی مطالعات رد و فرض ناهمگونی اندازه اثر مطالعات انجام‌شده موردتأیید قرار گرفت. باتوجه به فرض ناهمگنی مطالعات، مدل اثرات تصادفی ملاک تفسیر اندازه اثر قرار گرفت. تلاش محقق برای پاسخ به این سؤال که چرا نتایج پژوهش ناهمگن است از طریق شناخت متغیر تعدیل‌گر (جامعه آماری) حاصل شد. باتوجه به نظام تفسیر کوهن، که میانگین اندازه اثر دین‌داری بر هویت ملی ۰/۴۸۳ است، رابطه بین دین‌داری و هویت ملی در حد متوسط است. باتوجه به این که گسترش فضای اجتماعی، عام‌شدن بسیاری از امور خاص، و درهم‌تنیدگی جهان موجب شده است که نوجوانان و جوانان امروزی در انتخاب هویت‌های منسجم و یگانه با مشکل و حتی بحران مواجه شوند و هویت‌های دینی و ملی آن‌ها دچار چندپارگی و انشقاق گردد، لازم است که نهادهای مهم جامعه موردتوجه قرار گیرند. اولین نهادی که فرد در آن پرورش می‌یابد نهاد خانواده است. نهاد خانواده اساسی‌ترین و اولین محیط اجتماعی شدن و تربیت فرزندان است. کودک از بدو تولد در دامن خانواده نشوونما می‌یابد و سپس در کنار دیگر نهادهای اجتماعی شدن، ارتباط خویش را با آن حفظ می‌کند. در دوره نوجوانی، که دوره فاصله‌گرفتن از خانواده است، گروه دوستان اهمیت خاصی می‌یابد. در این دوره نوجوان از جهات مختلف از هم‌سالان خود اثر می‌پذیرد و روابطش با دوستان گرم‌تر از روابط او با اعضای خانواده است. مدرسه نیز نظام اجتماعی کوچکی است که کودک در آن قواعد اخلاقی، عرف اجتماعی، نگرش‌ها، و شیوه‌های برقراری ارتباط با دیگران را می‌آموزد. مدرسه غالباً شبکه‌ای از گروه هم‌سالان برای کودک و نوجوان مهیا می‌کند. وظیفه مهمی که

مدرسه در قبال دانش‌آموزان انجام می‌دهد جامعه‌پذیر کردن آن‌ها برای انگیزه‌های دینی است. با توجه به داده‌های به دست آمده و تجزیه و تحلیل آن‌ها، دین‌داری نوجوانان و دانش‌آموزان از جوانان بیش‌تر است و به نظر می‌رسد که محیط‌های آموزشی روی هویت دینی دانش‌آموزان تأثیر مثبت داشته‌اند. اما مسئله‌ای که جای نگرانی دارد استمرار هویت دینی آن‌ها بعد از فارغ‌التحصیلی از مدرسه است. بنابراین، پیش‌نهاد می‌شود که در مدارس، مرجعی برای پاسخ‌گویی به سؤالات دینی دانش‌آموزان وجود داشته باشد تا هنگام ورود به جامعه بزرگ‌تر، دچار ابهام دینی نشوند. لازم است پژوهشی به صورت جداگانه و به روش کیفی انجام شود تا عمیقاً به این مسئله نگاه کند که آیا دین‌داری رایج در بین دانش‌آموزان و نوجوانان منفعلانه است یا بازاندیشانه. پیش‌نهاد می‌شود که سازمان‌ها و نهادهای ذیربط برای حفظ یک‌پارچگی جامعه ایرانی تمهیداتی بیندیشند تا هویت دینی نوجوانان قبل از ورود به دانشگاه و اجتماعات بزرگ‌تر در خانواده و مدرسه مستحکم و منسجم شود و مکانیزم‌های لازم برای استمرار دین‌داری آن‌ها در دانشگاه‌ها و مراکز علمی اتخاذ گردد تا هم هویت ملی و دینی آنان دچار گسست نشود و هم جامعه یک‌پارچگی خود را حفظ کند.

کتاب‌نامه

- احمدی، حمید (۱۳۸۲)، «هویت ملی ایران در گستره تاریخ»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۴، ش ۱.
- آقاپور، اسلام (۱۳۹۱)، «بررسی عوامل اجتماعی - فرهنگی مرتبط با هویت ملی جوانان نظامی (مطالعه موردی: شهرک شهید محلاتی تهران)»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۱۳.
- الیاده، میرچا (۱۳۷۵)، دین‌پژوهی، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- برگر، پیتر و تامس لاکمن (۱۳۷۵)، ساخت اجتماعی واقعیت، ترجمه فریبرز محمدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- پاشا، ابراهیم و محمدهادی فلاح‌زاده (۱۳۹۱)، «بررسی هویت دینی و ملی نوجوانان و جوانان شهر تهران با تأکید بر گروه مرجع»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۱۳، ش ۴.
- تاجیک، محمدرضا (۱۳۸۴)، «جهانی‌شدن و هویت»، مجموعه مقالات جهانی‌شدن و هویت، تهران: دانشگاه تهران.
- جعفری، احمد، مرجان یزدانی، و مجید قبادی (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل مرتبط با هویت ملی دانش‌آموزان متوسطه شهر کرج»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۱۵، ش ۲.
- جی دان، رابرت (۱۳۸۵)، نقد اجتماعی پست‌مدرنیته: بحران‌های هویت، ترجمه صالح نجفی، تهران: شیرازه.

حقیقتیان، منصور، احمد غضنفری، و پروانه تکه اکبرآبادی (۱۳۹۰)، «هویت ملی و برخی عوامل مؤثر بر آن در بین دانش‌آموزان مقطع متوسطه اصفهان»، فصل‌نامه جامعه‌شناسی کاربردی، ش ۴۱. حیدری، شقایق (۱۳۹۶)، «سنجش هویت جمعی ایرانیان با تأکید بر مؤلفه دین داری»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۱۸، ش ۲۳.

دورکیم، امیل (۱۳۹۳)، صور بنیانی حیات دینی، ترجمه باقر پرهام، تهران: مرکز.

رجایی، فرهنگ (۱۳۸۶)، مشکله هویت ایرانیان امروز، تهران: نشر نی.

رزازی‌فر، افسر (۱۳۷۹)، «الگوی جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران (با تأکید بر رابطه میان هویت ملی و ابعاد آن)»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۲، ش ۵.

زاگرم، فیل (۱۳۸۴)، درآمدی بر جامعه‌شناسی دین، ترجمه خشایار دیهیمی، تهران: لوح فکر.

زاهد، سعید (۱۳۸۴)، «هویت ملی ایرانیان»، راه‌برد یاس، س ۱، ش ۴.

سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۴)، چالش‌های دین و مدرنیته: مباحثی جامعه‌شناختی در دین داری و سکولاریزیشن، تهران: طرح نو.

سیاه‌پوش، امیر (۱۳۸۷)، «فرا تحلیل مطالعات سرمایه اجتماعی در ایران»، فصل‌نامه راه‌برد فرهنگ، ش ۳. شجاعی زند، علی‌رضا (۱۳۸۴)، «مدلی برای سنجش دین داری در ایران»، جامعه‌شناسی ایران، س ۶، ش ۱.

شمشیری، بابک (۱۳۸۷)، درآمدی بر هویت ملی، شیراز: نوید شیراز.

صدیقی اورعی، جمیل (۱۳۸۴)، امنیت اجتماعی در شهر سمنان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

طالبان، محمدرضا (۱۳۸۰)، «تعهد مذهبی و تعلق سیاسی»، نامه پژوهش، س ۵، ش ۲۰-۲۱.

غفاری‌نسب، اسفندیار و دیگران (۱۳۹۵)، «بررسی جامعه‌شناختی عوامل اجتماعی - فرهنگی مؤثر بر هویت ملی (مطالعه موردی: شهروندان ۱۵ سال به بالای شهر اقلید)»، فصل‌نامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، س ۴، ش ۴.

قادرزاده، امید (۱۳۹۳)، «آموزش و پرورش و هویت دینی و ملی (مطالعه پیمایشی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر بانه)»، فصل‌نامه مطالعات ملی، س ۱۵، ش ۵۹.

قادرزاده، امید و هیرش قادرزاده (۱۳۹۳)، «مطالعه پیمایشی عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان»، فصل‌نامه علوم اجتماعی، ش ۶۶.

قره‌باغی، علی‌اصغر (۱۳۸۰)، تبارشناسی پست‌مدرنیسم، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰)، جامعه شبکه‌ای و عصر اطلاعات، ترجمه احد عقیلیان و افشین خاکباز، ج ۱، تهران: طرح نو.

کلاتری، عبدالحسین، جلیل عزیزی، و سعید زاهدانی (۱۳۸۸)، «هویت دینی و جوانان (نمونه آماری جوانان شهر شیراز)»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی تحقیقات فرهنگی ایران، س ۲، ش ۲.

گل‌محمدی، احمد (۱۳۸۶)، جهانی‌شدن، فرهنگ و هویت، تهران: نشر نی.

- گنجی، محمد و مینا هلالی ستوده (۱۳۹۰)، «رابطه گونه‌های دین‌داری و سرمایه اجتماعی (رویکردی نظری و تجربی در بین مردم شهرستان کاشان)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، س ۲۲، ش ۴۲.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)، *تجدد و تشخیص*، ترجمه ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- مافی، روح‌انگیز (۱۳۷۵)، *هویت دینی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه الزهرا.
- مقیمی، اعظم و مجید امینی (۱۳۹۱)، «بررسی نگرش جوانان یزدی نسبت به مؤلفه‌های هویت ملی و عوامل مؤثر بر آن»، *فصل‌نامه جامعه‌شناسی مطالعات جوانان*، س ۳، ش ۶.
- موحد، مجید، آرمان حیدری، و سیدفخرالدین بهجتی اصل (۱۳۹۳)، «بررسی رابطه هویت قومی و ملی با تأکید بر نقش دین‌داری: نمونه موردی دانش‌آموزان متوسطه شهر یاسوج»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، س ۲۵، ش ۲.
- موحد، مجید و رزگار صالحی (۱۳۹۲)، «دین‌داری و نگرش نسبت به هویت ملی در میان نوجوانان شهرهای بانه و قروه»، *فصل‌نامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان*، س ۴، ش ۱۲.
- موحد، مجید و فرزانه کاووسی (۱۳۹۰)، «عوامل فرهنگی - اجتماعی مرتبط با هویت ملی نوجوانان شهر اهواز (مطالعه موردی: دانش‌آموزان شهر اهواز)»، *فصل‌نامه مطالعات ملی*، س ۱۲، ش ۲.
- نیازی، محسن و محمد کارکنان نصرآبادی (۱۳۹۰)، «بررسی رابطه بین میزان دین‌داری و سبک زندگی شهروندان مطالعه موردی شهروندان شهرستان کاشان در سال ۱۳۹۰»، *فصل‌نامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ش ۱۶.
- هاشمیان‌فر، سیدعلی، حمید دهقانی، و فاطمه اکبرزاده (۱۳۹۲)، «تأثیر دین‌داری و رسانه‌های جمعی بر احساس امنیت اجتماعی دانشجویان»، *پژوهش‌های راه‌بردی امنیت و نظم اجتماعی*، س ۲، ش ۱.
- همیلتون، ملکلم (۱۳۷۷)، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: تبیان.

Ivekovic, Ivan (2002), "Nationalism and the Political Use and Abuse of Religion: The Politicization of Orthodoxy, Catholicism and Islam in Yugoslav Successor State", *Social Compass*, 49 (4).

Jenkins, Richard (2004), *Social Identity*, 2nd Edition London and New York: Routledge.

Spieberger, Stefan and Marliese Ungersböck (2005), "National Identity", *Internationale Betriebswirtschaft, International Identity Seminar*.

Tajfel, H. (1982), *Social Psychology of Intergroup Relations*, Annual Review of Psychology, 33.

